

## Alisher Navoiy Asarlarining Tarjimalari Tarixi

Fazildinova Sevara Nematovna<sup>1</sup>

**Anatatsiya:** ushbu maqolada O'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Alisher Navoiyning asarlari tarjimalari tarixi haqida ma'lumot beriladi.

**Kalit so'zlar:** tarjima, tarjima tarixi, lingua persina, lug'at, qo'lyozma, asarlar, g'azallar, nasriy asarlar, poetik asarlar.

Hech bir milliy adabiyot faqat o'z doirasidagina ya'ni, boshqa xaqlardan ajralgan xolda rivojlana olmaydi. Milliy adabiyotlararo ta'sir o'zaro aloqasi bir- birini boyitish, bir tilda yaratilgan asarni ikkinchi tilga tarjima qilish orqali ham amalga oshadi. Buyuk o'zbek shoiri mutafakkiri Alisher Navoiy ijodi esa jahon so'z san'atining alohida sahifalarini tashkil etadi. Navoiy asarlarini boshqa tilga tarjima qilish XV asrdayoq boshlangan. "Majolis un-nafois"ni 1522-1523-yillar Muhammad G'aznaviy, oradan yarim asr o'tgach esa Shoh Ali bin Abdul Ali Nishopuriylar fors-tojik tiliga tarjima qilganlar.

Alisher Navoiyning g'azal, ruboiy, qasida, xususan, dostonlari keng tarqala borgan sari ularni o'rganishga qiziqish ham kuchayib bordi. Bu esa shoir asarlarining tili, poetik ifodalari sharhi va izohi uchun lug'atlar yaratishga sabab bo'ldi. Natijada, shoir vafotidan sal o'tgach "Badoe ul-lug'at", "Lug'ati Navoiy" XVI asrda Turkiyada Abushqa, XVIII asrda "Sangloh", shuningdek, "Al-lug'at al-lison an-Navoiy" kabi lug'atlar dunyoga keldi. Bu lug'atlarning barchasi Navoiy asarlarini boshqa xalq vakillariga tushuntirish maqsadida yaratilgan. Demak, ularni ham Navoiy tarjima qilishga intilish sifatida baholash mumkin. Shoir ijodiga bo'lgan qiziqish davr o'tishi bilan ortib bordi. Tarjimachilik rivojlanishi natijasida dunyodagi talaygina xalqlar Navoiyning jozibador asarlarini o'z ona tillarida o'qiy boshladilar. Shoir asarlarining inglizcha tarjimalari uzoq tarixga borib taqaladi. Navoiy asarlari ingliz tiliga turli yo'llardan kirib borgan. Xususan, boshqa Yevropa tillariga qilingan tarjimari salmoqli o'rin tutadi. Aytaylik, bir paytlar ruscha tarjimalar bevosita vositachilik vazifasini bajargan bo'lsa, so'ngra, shoirning asarlari asl nushadan inglizchaga tarjima qilish orqali inglizlashtirildi. Bu o'zbek turmush tarzini, sharqona urf-odatlarini o'zga yurt kitobxonlariga yetkazishda jiddiy ahmiyatga ega bo'ldi.

Navoiy ijodini ko'plab olimlar tadqiq etib kelmoqda. S. Olimovning nomzodlik dissertatsiyasida Navoiy asarlarini rus, tojik, va ozarbayjon tillariga qilingan tarjimalari misolida sharq klassik poetikasi, asosan, badiiy san'atlarini qayta yaratish muammolari o'rganildi. Jumladan, badiiy san'atlar tarjimarining janriy muamolari tahlil etildi. To'g'ri, S.N. Ivanov, A.A. Klemenko, Q.Jo'rayev, G'.G'ofurova, G'. Salomov, M.Murodovlar Navoiy asarlarini tarjimalari bo'yicha ish olib bordilar. Biroq, ular mazkur masalaning muayyan jihati, u yoki bu asari, qaysidir bir tilga tarjimasini tekshirdilar.

Yuqorida aytganimizdek, Alisher Navoiy ijodi Yevropaga turli yo'llar bilan kirib bordi. 1557-yili Venetsiyada italyan tilida "Pregrì nagsio di tre giovana figliuoki del Re di Sereudippo per opera Christoforo Armena della Persiana Nelli Italyana linguafrapportato", ya'ni "Shoh Sarandipning uch navqiron o'g'lonlarining qanday qilib ziyoratga borgan, janob Xristofor Armani forsiydan italyan tiliga o'g'irgan" nomi ostida bir kitob nashr etilgan. Bu kitob Yevropa kitobxonlari orasida katta qiziqish uyg'otdi va 1584-yili ikki marta bosildi. Keyinchalik 1611-1622 va 1625-yillarda qayta-qayta chop etildi. 1883-yilda ana shu italyancha tarjima asosida bu asarni Yohan Betsil nemis tiliga o'g'irdi. Keyinchalik bu asar Yevropa bo'ylab keng tarqaldi, 1768-yilda esa ingliz tiliga tarjima qilindi. Bundan tashqari, 1719-yili Fransiyada fransuz tiliga, 1966-yili golland tillariga ham tarjima qilindi. Bu asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismi Sarandip shohi o'zining uch o'g'loni oqilu dono qilib tarbiyalagan hikoya qilinadi.

Xristofor o'z tarjimasini qaysi asardan o'g'irganligini ko'rsatmagan. Xatto, Xristofor Armaniyaning o'zi haqida ham aniq ma'lumot yo'q. Italyan tilidagi sarlavha asar fors tili (lingua persina)dan o'g'irganligi yozilgan (O'sha paytlarda ozarbayjon tili fors tili (lingua persina) deb atalgan. Shu sababli asar muallifini aniqlashning iloji bo'lmagan. Faqatgina muqaddimada bu kitob muallifi Tavriz shahridan ekanligi ko'rsatilgan-bu Eronning Tabriz shahridir. Benfiyning asliyat muallifini aniqlashda adashganligini Y. E. Bertels shunday izohlaydi. "Buning ajablanarli joyi yo'q. Navoiy asarlaridan o'ta muvaffaqiyat bilan foydalangan asarlar qo'lyozmasi shoirning tiriklik davridayoq Turkiya va Ozarbayjonga yetib borgan va asrlar mobaynida barchaning etiborini tortgan"<sup>2</sup>

Gruzin shoiri Sitsushbinning "Yeti go'zal" asari ham Nizomiyning emas balki Navoiyning asari asosida yaratilganligi ham vaqt o'tishi bilan aniqlandi. Buni Prof. K. Kekelidze ko'rsatganidek, B. T. Rudenko to'liq tasdiqlagan. Bu asarni birinchi bo'lib Y. E. Bertels aniqlagan. Olim bu haqida shunday mulohaza yuritadi. Xristofor kitobining birinchi qismida Amir Hisravning "Xasht bexisht" asari manba bo'lgan bo'lsa kitobning ikkinchi qismidagi "Bahrom va Dilorom" voqeasiga kelsak, bunga mutloqo Navoiyning "Sabbai Sayyor" dostoni manba bo'lgan, chunki Bahrom va Dilorom voqeasining

<sup>1</sup> FarDU, Ingliz tili kafedrası o'qituvchisi

<sup>2</sup> Навои. Опыт творческой биографии. Бертельс Е.Э. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948г.

bunday talqini faqat Navoiyning “Sabbai Sayyor” dostonida bor. Boshqa asarlarda bu dostondagidek o‘xshash voqealar hozirga qadar topilgan emas.

Xristofor Armanining Navoiyning “Xamsa” siga kiritgan “Sabbai Sayyor” dostoni bilan tanish bo‘lgan. Shunday qilib, Alisher Navoiy vafotidan 56 yil o‘tib Xristofor Armaniyning italyancha tarjimasini orqali yevropa mamlakatlariga kirib bordi. Ko‘pgina manbaalarda ko‘rsatilishicha, Yevropa mamlakatlarida Alisher Navoiy ijodiga qiziqish asosan XIX asrdan boshlangan. Jumladan, 1841-yili Fransuz sharqshunos olimi Katremer Eten Mark (1782-1857) Alisher Navoiy asarlariga murojaat etdi hamda u shoirning “Muhokamat ul-Lug‘atayn” va “Tarixi muluki ajam” asarlarini fransuz tiliga o‘girib sharq-turk bayozida chop ettirgan bo‘lsa, 1861-yili Fransuz sharqshunosi M. Bellning “Navoiy hayoti” nomli maqolasi chiqdi. Alisher Navoiyning asarlari Yevropa mamlakatlari, hususan, ingliz kitobxonlariga yetib borishida Venger turkshunos olimi va sayyohi Vengriya fanlar akademiyasi muxbir azosi Prof. Herman (Armini) Vamberining (1832-1913) katta o‘rni bor. U ko‘p tillarni bilgani sababli Alisher Navoiy asarlarini nafaqat ingliz tiliga balki bosha yevropa tillariga ham tarjimalar qildi. Herman Vamberi 1868 yilda nashr ettirgan “O‘rta Osiyo ocherklari” va 1867 yildagi “Chig‘atoy tilidan qo‘llanma” asarlarida Olloyor, Fuzuliy, Mashrab, Nizomiy bilan bir qatorda Navoiy asarlaridan parchalar tarjimasini beradi. Xususan, Navoiy haqida H. Vamberi ushbu fikrlarni berib o‘tadi: “Navoiy kam uchraydigan she‘riyat dahosidir, u juda ham mahsuldor shoir bo‘lgan. U o‘zidan so‘ng she‘riyat, tarix, odob va mantiqqa oid 32 asar qoldirgan... Uning O‘rta osiyo turkiy shevasini ulug‘laganligini, yuqori darajada ko‘targanligini tan olmaslik mumkin emas” [340,341] U 1863-yili musulmon hoji niqobi ostida Eron orqali O‘rta Osiyoga sayohat qilgan. Safardan qaytgach XIX asrning 60-yillaridagi O‘rta Osiyo xalqlarining tarixiy, ijtimoiy munosabatlari, turmush va madaniy hayoti haqida asarlar yozdi.

Vamberi vatanimizni madaniy boyliklarini Yevropa ahliga ma‘lum qilish maqsadida Navoiyning qo‘lyozmalarini axtarib Turkiyaning sahro va o‘tloqlarini yalang oyoq, darvesh qiyofasida kezib, til va adabiyotga oid qimmatbaho manbaalar to‘pladi. U o‘zining mumtoz turkiy adabiyotidan dastlabki tarjimarini 368 sahifadan iborat darslik majmuaga kiritgan. “Chig‘atoy tilidan qo‘llanma” deb nomlangan bu kitob tadqiqot, majmua va lug‘at qismlardan iborat. Bu darslik kitobda olim Navoiyning “Mahbub ul-qulub”dan parchalar, ruboiy va g‘azallar namunalar kiritgan. Vamberi Xivada Alisher Navoiy o‘zlarini ustoz deb bilgan zabardast shoirlar Munis va Ogahiy bilan muloqatda bo‘ladi. Ulardan Navoiy ijodi haqida yetarlicha ma‘lumot oladi. O‘rta Osiyoga sayohat qilishdan bir yil avval, ya‘ni 1962-yil Vamberi Alisher Navoiy asarlari yuzasidan tuzilgan, uning asarlaridan olingan, qisqa-qisqa parchalardan iborat “Abushqa” lug‘ati venger tiliga tarjima qilib chop etdi. Pesht shahrida bosilgan 107 sahifadan iborat bu kitobga, venger tilshunosi Budens Yoju (1836-1892) kirish so‘zi yozgan. Venger tilida bosilgan bu lug‘atdan ko‘chirma tilshunos olim Ergash Umarovning shaxsiy kutubhonasida saqlanmoqda. Vamberi sayohatidan qaytgach o‘z tadqiqotlarini jamlab “Orta Osiyo ocherklari” kitobini birinchi bor o‘quvchilarga taqdim etdi. Biroq kitobda berilgan ma‘lumotlar to‘la bo‘lmagan sababi o‘z zamondoshlari tomonidan tanqidga uchradi. Tanqiddan to‘g‘ri hulosa chiqargan Vamberi 1868-yil bu kitobni ikkinchi marta chop etdi. Bu nashrda u avvalgi nashrda yo‘l qo‘yilgan xatolar va kamchiliklarga barham beradi. U kitobning O‘rta Osiyo adabiyoti bobida Nizomiy, Navoiy, Fuzuliy va Mashrab g‘azallaridan tarjimalar hamda “Qissasi Sayfulmuluk” asaridan bir parcha keltiradi. Biroq bu kitobda ham ba‘zi bir xatolarga yo‘l qo‘yadi. Chunonchi, Navoiyning “Layli va Majnun” dostonini dastlab “Majnun va Layli” deb nomlagan, “Qissasi Sayfulmuluk” asarini Navoiyning asari deb ko‘rsatgan. N. Ismatullayev uning mana shu xatolarini ko‘rsatib Vamberi o‘zining “Orta Osiyo ocherklari” kitobini yozgunga qadar Alisher Navoiy asarlari bilan to‘la tanish bo‘lmaganligini aniqladi.

Yana olimlardan biri Alfred Kurella Navoiy haqida maqola yozdi. Ushbu maqola “International literature” jurnalining 7-sonida bosilib chiqdi. O‘sha yillar bu maqola L.Koshki tomonidan rus tiliga tarjima qilindi. A.Kurella ushbu maqolasida Navoiy merosiga 1940-yilgacha bo‘lgan qarashlarni tahlil qildi va shoir ijodini yuksak baholadi. Uni yozishicha, 1841-yili Yevropa sharqshunoslari ulug‘ o‘zbek mutafakkiri faoliyatini yoritishga bag‘ishlangan bir necha maqolalar e‘lon qildilar. Biroq bu mualliflar shoir ijodiga biroz e‘tiborsizlik bilan qaradilar. Holbuki, Alisher Navoiy o‘tgan asrlarning o‘rtalarida Yevropa fanlarida yaxshigina tanilgan edi. Barcha katta kutubhonalarda, ayniqsa, Parij, London va Venada uning she‘riy va nasriy asarlari, qo‘lyozmalari saqlanmoqda. Shunga qaramay, Navoiy ijodi Yevropa sharqshunoslariga forsiy shoirlar darajasida tanish emasdi. Xatto, sharq she‘riyatidan ilhomlanib o‘zining “G‘arb-u sharq devoni”ni yaratgan U. B. Gyote ham Navoiy haqida biror so‘z aytmagan.

Ikkinchi jahon urushi tufayli Navoiy tavalludining besh yuz yilligi 1941-yilda emas 1948-yili nishonlandi. O‘zbekistonda bu tantanaga katta tayyorgarlik ko‘rildi. Yubiley arafasida shoirning eng sara asarlari jahonning ko‘pgina tillariga tarjima qilindi. Shoirning yuibleyiga bag‘ishlangan bu tantanalar bir necha kun xatto oylab davom etdi.

1966 yil O‘zbekiston jamoatchiligi Alisher Navoiyning tavalludining 525 yil to‘lishi munosabati bilan o‘tkaziladigan tantanalarga tayyorgarlik ko‘rmoqda edi. Yubiley tadbirlari qatorida Navoiyning o‘n jilddan iborat asarlar to‘plamini rus tilida nashr qilish ko‘zda tutilgan edi. Atoqli o‘zbek dramaturgi va jamoat arbobi, yozuvchi-akademik Komil Yashin Aziz Qayumovni Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonini o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda ishtirok etishga taklif qiladi. Bu dostonni rus tilida amalga oshirilgan so‘zma-so‘z tarjimasini tahrirdan o‘tkazish, yana badiiy tarjimani o‘zbekcha asl nusxa bilan solishtirib chiqish va tahrirga oid boshqa ishlarni bajarish lozim edi. Dostonning so‘zma-so‘z tarjimasini adabiyotshunos Lyudmila Serikova amalga oshirgan bo‘lib, badiiy tarjimon esa mashhur rus shoiri Vladimir Vasilyevich Derjavin edi. “Saddi Iskandariy” dostonining V.V.Derjavin tarjimasidagi ruscha nashri 1970 yili Moskvada e‘lon qilindi.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> V.V. Derjavin Alisher Navoi. “Stena Iskandera”, Xudojestvennaya literatura, Moskva 1970

“Navoi “Saddi Iskandariy” dostoning o‘zbek va rus tillarida qayta-qayta nashr etilishi-uning ilmiy va adabiy tahlili uchun yaxshi asos bo‘ldi. O‘rta Osiyo va Eron xalqlari tarixi bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlar beruvchi Tabariy, Firdavsiy, Beruniy kabi ulug‘ muarrix, adib va olimlarning asarlari qatori Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni ham xalqlarimiz hayoti va tafakkuri tarixiga oid juda muhim ma‘lumotlarga egadir”<sup>4</sup>

1968-yili Navoiyning 100 ta hikmatli so‘zlari jamlangan bir kitobcha nashr qilindi. Hamid Sulaymon muharrirlik qilgan ushbu kitobda shoirning turli asarlaridan olingan eng yaxshi hikmatli so‘zlari jamlangan. Bu hikmatli so‘zlar hozirgi va eski (arabiy)o‘zbek yozuvida hamda ingliz, rus, fors, nemis, fransuz, italyan va yapon tillarida berilgan. 1989-yil 10-mayda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi kotibiyatining yig‘ilishida Alisher Navoiy tug‘ilgan kunini 550 yilligini nishonlash bilan bog‘liq masalalar keng muhokama etilib, shoir hayoti va ijodini keng targ‘ib qilish, asarlarini chop etish, bo‘ljak yubiley tadbirlarini katta umumxalq bayramiga aylantirish zarurligi ko‘rsatib o‘tildi. Shu munosabat bilan O‘zbekiston Respublikasi Yozuvchilar uyushmasi qoshidagi badiiy tarjima va adabiy aloqalar markazi tashabbusi bilan Alisher Navoiyning ko‘plab asarlari turli tillatga o‘g‘irish maqsadida maxsus taglamalar tayyorlandi. 1991-yil Navoiyshunos Suyima G‘aniyeva Navoiyning “Munojot” asari matnini nasr yo‘li bilan hozirgi o‘zbek va rus tillarga o‘girdi hamda o‘z tarjimalariga shu yili boshqa tarjimonlar tomonidan amalga oshirilgan shoirlar “Munojot” asarining ingliz, rus, nemis tillaridagi tarjimalarini ham jamlab bir kitob holida chop ettirdi. Navoiy asarlarining ingliz tiliga tarjimalari XIX asrning ikkinchi yarmigacha Yevropada yashovchi shoir ijodiga qiziquvchilar tomonidan amalga oshirilgan bo‘lsa, undan keyin O‘zbekiston shoirlari tashabbusi bilan amalga oshirilmog‘da.

O‘zbek adabiyoti namunalarining ingliz tiliga qilingan ilk tarjimalari, tabiiyki, Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liq. Buyuk mutafakkirning “Lison ut-tayr” dostoni Ye.Fittsgerald tomonidan inglizchaga tarjima qilinib, 1899 yilda AQShning Boston shahrida nashr etilgan edi. Xuddi shu asarning nasriy bayoni Kanadalik tarjimon Garri Dik tomonidan o‘zbek tarjimasunos olimi N.Qambarov hamkorligida ingliz tiliga o‘girdi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” risolasi Robert Deveruks tarjimasida 1966 yilda AQShda kitob holida bosilib chiqqan bo‘lsa, buyuk shoirning “Sab‘ai sayyor” dostoni amerikalik professor V.Firman tomonidan inglizchaga tarjima qilindi. 1988 yilda O‘zbekiston “Vatan” jamiyati Alisher Navoiy hikmatlarini Margaret Bettlinning inglizcha tarjimasida lotin alifbosida chop etgan. 1961 yilda Toshkentda nashr qilingan “O‘zbekiston gapiradi” nomli inglizcha to‘plamga Alisher Navoiyning g‘azallari, ruboiylari, hikmatlaridan namunalar hamda “Farhod va Shirin” dostonidan parcha kiritilgan. 2020 yilda Buyuk Britaniyada Alisher Navoiy asarlari yana qayta tug‘ildi desak mubola‘ga bo‘lmaydi. Sababi, O‘zbekistonda bo‘lib qaytgan ingliz shoiri Endryu Stanilend Navoi asarlariga qiziqishi tufayli, bir nechta g‘azallarini ingliz tiliga tarjima qildi. Jumladan, 2020 yilda yaratilgan “New Divan H/T by Alisher Navoi” (Alisher Navoiydan Yangi Devon) to‘plami O‘zbekiston mustaqilligining 30 yilligi munosabati bilan elchixonada boshchiligidan nashr etildi. 2021 yilda esa Londonda Aida Bumatova va Avazhon Haydarov hamkorligida “12 Ghazals by Alisher Navoi 14 poems by Abdulhamid Cho‘lpon” (Alisher Navoiyning 12 g‘azali va Abdulhamid Cho‘lponning 14 sh‘eri) nomli kitobi nashrdan chiqdi. Endryu Stanilendning Navoiy asarlari tarjimasini mumtoz asarlarga qiziquvchi nafaqat ingliz kitobxonlari balki butun dunyo kitobxonlari uchun yaxshi yanglik bo‘ldi.

2016 yil dekabr oyida AQSHning “Cervena Barva Press” nashriyotida Amerikaning Massachusetts shtati Salem shahrida istiqomat qiluvchi adabiyotshunos olim Denis Deli tarjima qilgan “Twenty one Ghazals by Alisher Navoiy” (Alisher Navoiyning yigirma bir g‘azali) deb nomlangan kitob chop etildi. To‘plam amerikaliklar tomonidan katta qiziqish bilan qarshi olindi. 2017 yil 15 fevralda AQSHdagi “Somerville times” ro‘znomasida Massachusettslik siyosatshunos olimi Denays Provost xonim tomonidan mazkur kitobga berilgan taqriz buning yorqin misolidir. Kitob bugungi kunda xalqaro internet tizimidagi mashhur savdo kompaniyasi bo‘lmish Amazon va boshqa ko‘plab saytlar orqali ingliz tilli kitobxonlarga taqdim etilgan. Ma‘lumki, Alisher Navoiy g‘azallarida badiiy tasvir rango-rangligi va matn ma‘nolarining ko‘pligi-yu teranligi mavjud. Denis Deli tarjimalarida tagma‘no va ko‘p sonli tasvirning ba‘zilarining uchratsangiz-da, tarjimalar nihoyatda o‘qishli chiqqan, eng muhimi chet ellik mumtoz Sharq she‘riyati muxlislari Navoiyni kashf etishmog‘da

Ushbu bobdan shunday hulosaga kelindiki, Alisher Navoiy asarlari ma‘lum bir sabab bilan tarjimalar tadrijini, aytish joiz bo‘lsa, kashf qilgan. Chunki davrlar osha nafaqat adabiyotda, balki madaniy sohalarida g‘arb sharqqa qizaqa boshladi/natijada asta sekinlik bilan Navoiy asarlari birma bir boshqa tillarga tarjima qilina boshlandi. A. Kurella, Vamberi davrlarida qiziqish yanada ortdi va asosan Navoiy asarlari nafaqat yevropada, qolaversa butun dunyoga yoyila boshlandi. Bunga yaqqol misol qilib “Muhokamat ul-lug‘atayn” risolasi Robert Deveruks tarjimasida 1966 yilda AQShda kitob holida bosilib chiqqan bo‘lsa, buyuk shoirning “Sab‘ai sayyor” dostoni amerikalik professor V.Firman tomonidan inglizchaga tarjima qilinganini olish mumkin.

1. H.A. Vamberi “Chig‘atoy tilidan qo‘llanma”, Leypsig, 1867
2. H.A. Vamberi “O‘rta Osiyo ocherklari”, London, 1868
3. Vambery. Travels in Central Asia. L., 1864.
4. D. Sultonova Selected gazelles. Toshkent 2015.
5. Chaucer of Turks // Barry Hoberman. www.archive.aramworld.com
6. Richard Boyle. Three princes of Serendip. USA.2000.

<sup>4</sup> A. Qayumov “Saddi Iskandariy” [Alisher Navoiy haqida]. T., Adabiyot va San‘at nashriyoti, 1975

7. Gary Dick. Why our world needs poets like Navoiy/ The language of birds/ to‘plovchi va tarjimon A‘zam Obidov. — Toshkent: Tafakkur, 2012. – 6.B
8. Dennis provost/ Twenty one Ghazals(of) Alisher Navoiy translated from Uzbek by Dennis Daly/www.thesommervilletimes.com
9. Daly, D. *Twenty-one ghazals; Alisher Navoiy*. Sommerville, Massachusetts, Servena Barva Press, 2016.
10. “Fitna san’ati”. Toshkent «Fan» nashriyoti, 1993.
11. Nematovna, F. S. (2022, August). THE IMPORTANCE OF BODY LANGUAGE AS A MEANS OF NON-VERBAL COMMUNICATION IN TEACHING PROCESS. In *INTERNATIONAL CONFERENCE: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS*. (Vol. 1, No. 3, pp. 41-47).
12. Fazildinova, S. (2020). Some lexical features of translating binomial pairs from uzbek into english (on the material of “Alexander’s wall” by Alisher Navoi). *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2020(1), 85-94.
13. Nematovna, F. S. (2021). USING THE SIMILE IN THE CLASSICAL LITERATURES AND THE PROBLEMS OF TRANSLATING THEM FROM UZBEK INTO ENGLISH ON THE BASE OF “ALEXANDER’S WALL” BY ALISHER NAVOI. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 2(11), 326-329.
14. Fazildinova, S. N. (2022). THE MATTERS OF TRANSLATING THE FIGURATIVE LANGUAGE DEVICES USED BY ALISHER NAVOI IN DESCRIPTION OF WORD, LANGUAGE AND SPEECH ETHICS. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2022(1), 106-118.
15. SINTAKSIS-UNIVERSAL, T. Q. S. O., & GRAMMATIKASIDA, Z. T. (2020). INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION.
16. Nematovna, F. S. (2016). Activities to promote speaking in a second language. *APRIORI. Серия: Гуманитарные науки*, (1), 38.
17. Фазилдинова, С. Н. (2016). Technique of correcting mistakes of spoken language in the classroom. *Молодой ученый*, (7-2), 111-113.
18. Vaslidin o‘g‘li, M. N., & Norhujaevich, M. O. (2021). Comparative Typology of Verbal Means Expressing the Concept of " Goal" in Languages with Different Systems. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE*, 2(12), 51-55.
19. Nasridinov, M., & Usmonova, D. (2022). EXPOSITION FUNCTIONS IN THE NOVEL" THE JUNGLE BOOK". *International Journal Of Literature And Languages*, 2(05), 22-28.
20. Jurayev, I. M. (2022). OLD VIEWS OF FAMILY AND SOCIAL RELATIONS.
21. Ahmadiyev, N. M., & Juraev, I. M. (2019). Family reading-a leading factor in the promotion of youth moral education. *Научные исследования в Кыргызской Республике*, (3), 24-27.
22. Джураев, И. М. Ахмадиев Нуриддин Мухитдинович аспирант Ферганский государственный университет Узбекистан г. Фергана, ул. Мурабийлар, 19.